

Ο παρατηρητικός περιπατητής της ενδοχώρας των νησιών των Κυκλάδων θα συναντήσει αργατά συχνά στις περιηγήσεις του ερείπια αρχαίων οικοδομημάτων, τετράγωνων ή στρογγυλών, εντυπωσιακών κάποιες φορές εξ αιτίας του σοξόμενου ύψους τους αλλά και της πολύ φροντισμένης τοιχοδομίας τους. Πρόκειται για αρχαίους πύργους, για μεμονωμένες κατά το μάλλον ή ήττον οχυρές κατασκευές, που φαίνεται ότι υπήρχαν σε μεγάλους αριθμούς σε όλα ή τουλάχιστον στα περισσότερα από τα νησιά των Κυκλάδων (εικ. 1 και 2).

Η θεματική των πύργων έχει απασχολήσει την έρευνα από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Ως τα μέσα της δεκαετίας του 1950 η παρουσία των πύργων εθεωρείτο κατά κύριο λόγο συνηρασμένη με την οχύρωση μιας πόλης και εν γένει με την άμυνα του αστικού πληθυσμού. Ήταν σαφής η διάθεση της ένταξης των πύργων σε ένα ευρύτερο αμυντικό σύστημα, σε ένα εκτενέστατο δίκτυο επικοινωνίας που σε πολλές περιπτώσεις κάλυπτε εξαιρετικά διευρυμένες γεωγραφικές ενότητες.

Η άποψη αυτή άρχισε να αναθεωρείται μετά από αρχαιολογικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή του Σουνίου και στη Σίφνο στη δεκαετία του 1950 και οι οποίες απέδειξαν ότι ένας πύργος μπορεί να έχει και αγροτικό χαρακτήρα ως μέρος μιας όχι αστικής εγκατάστασης, αλλά μιας αγροικίας. Με την έννοια αυτή μαρτυρείται η λέξη *πύργος* και σε επιγραφές, ιδιαίτερα από την Αττική και τις Κυκλάδες, που χρονολογούνται κυρίως στην ύστερη κλασική και την ελληνιστική περίοδο (4ος - 3ος αι. π.Χ.). Ο *πύργος* είναι το κυρίως κτήριο των *έν τοις άγροις ένδιατημάτων* των ευκατάστατων πολιτών.

Με τον όρο *πύργος* εννοείται οποιαδήποτε ισχυρή κατασκευή, που διέθετε περισσότερους από έναν ορόφους, που υψωνόταν απόλυτα μεμονωμένη στην *χώρα*, στον εκτός του άστεως χώρο, μιας πόλης ή αποτελούσε μέρος μιας περισσότερο πολυπλοκής κάτοψης, και που ανεξάρτητα από την τελική χρήση και λειτουργία της, η πρωταρχική ιδέα για την ίδρυσή της ήταν η άμυνα, η προστασία ανθρώπων, ζώων ή αγαθών.

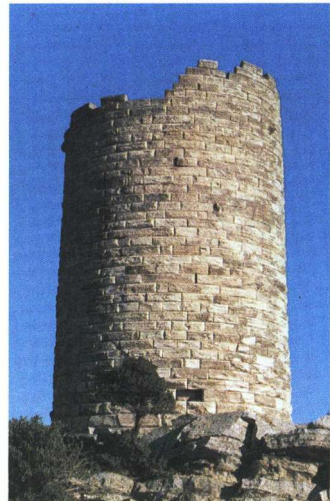
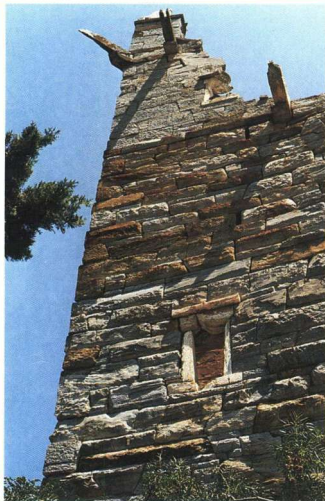
Το βασικό ερώτημα που απασχολεί και σήμερα την έρευνα αφορά στην χρήση των κτισμάτων αυτών. Για ποιο λόγο κτίστηκαν και σε τι αποσκοπούσαν. Αποτελούσαν μέρος του αμυντικού μηχανισμού κάθε πόλης, ήταν δημόσιες κατασκευές που καθ' οιονδήποτε τρόπο συνδέονται με την λειτουργία της πόλης, ή ήταν έργα ιδιωτών, αγροτικές εγκαταστάσεις των ευπορωτέρων πολιτών;

Μία απάντηση που θα αφορούσε τις κατασκευές αυτές στο σύνολό τους θα διακινδύνευε να οδηγήσει σε γενικεύσεις ή απλουστεύσεις. Κάθε πύργος θα πρέπει να αντιμετωπισθεί κατά περίπτωση και σε απόλυτη σχέση με το περιβάλλον και τον οπτικό του ορίζοντα, αλλά και σε απόλυτη συνάφεια με οποιοδήποτε ίχνος ανθρώπινης παρουσίας εντοπίζεται στον άμεσο χώρο του.

Από άποψη κατασκευαστική οι πύργοι μοιάζουν αργατά μεταξύ τους. Εμφανίζουν κυκλική ή σχεδόν τετραγωνική κάτοψη. Είναι κτισμένοι από λιθόπλινθους από την πέτρα που επιχωριάζει σε κάθε νησί με τις διάφορες παραλλαγές του τραπεζιόσχημου ή του ορθογωνίου συστήματος τοιχοδομίας. Από την τοιχοποιία τους, αλλά και τα διάφορα κινητά ευρήματα που εντοπίζονται στον άμεσο χώρο τους, οι περισσότεροι από τους πύργους χρονολογούνται λίγο πριν, λίγο μετά, τα μέσα του 4ου αι. και όχι αργότερα από το πρώτο τέταρτο του 3ο αι. π.Χ., χωρίς να λείπουν και οι παλαιότερες κατασκευές.

Όμως αν δούμε μερικά παραδείγματα ξεκινώντας από τους πύργους του Χειμάρρου στη Νάξο και τον πύργο του Αγίου Πέτρου στην Ανδρό, δύο περιπτώσεις που εντυπωσιάζουν με το σοξόμενο ύψος τους.

Από τους αρχαίους πύργους που μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί στη Νάξο ξεχωρίζουν δύο, αυτός της Πλάκας και ο πύργος του Χειμάρρου (εικ. 3). Ο πύργος του Χειμάρρου είναι από τα πιο σημαντικά αρχαιο-

Εικ. 1-2 Εξωτερική και εσωτερική όψη του πύργου της Αγίας Μαρίνας στην Κέα. Ο πύργος σώζεται σε 12μ. ύψος και είναι ένας από τους καλλίτερα σωζόμενους πύργους των Κυκλάδων.

Εικ. 3 Ο πύργος του Χεμάρου στη Νάξο.

λογικά μνημεία της Νάξου. Βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού, χτισμένος πάνω σε μικρό λόφο, στη μέση περίπου της διαδρομής από τη θάλασσα στον Ζα, το ψηλότερο βουνό της Νάξου. Σήμερα η περιοχή είναι έρημη κι η γη άγονη και χέρσα. Όμως στο παρελθόν δεν φαίνεται το τοπίο να ήταν το ίδιο. Διάφορες αρχαιολογικές θέσεις που έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή του πύργου, τα λιόδεντρα κι οι πεξούλες που στέκονται ακόμα στο χρόνο, μαρτυρούν ότι η περιοχή ήταν ζωντανή, εύφορη και κατοικημένη.

Ο πύργος σώζεται στο εντυπωσιακό ύψος των 15 περίπου μέτρων και έχει κυκλική κάτοψη με εξωτερική διάμετρο 9.20μ. Παρά τις φθορές από το πέρασμα του χρόνου, η εξωτερική του όψη διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση. Οι τοίχοι του έχουν πάχος 1.10μ., είναι διπλοί και κτισμένοι με ντόπιο μάρμαρο χωρίς συνδετικό υλικό με πολύ προσεγμένη συναρμογή. Στη νότια πλευρά του μνημείου υπάρχει η θύρα εισόδου στον πύργο και αριβώς από πάνω της το μοναδικό παράθυρο του πύργου, το οποίο θα πρέπει να ανήκε στον δεύτερο όροφο του κτηρίου, αφού απέχει 10μ. από το έδαφος. Τα μόνα άλλα ανοίγματα που υπάρχουν στον πύργο είναι οι υδρορροές και οι τοξοθυρίδες (οι πολεμίστρες). Από τις δοκοθήκες (τις υποδοχές για ξύλινα δοκάρια) που εντοπίζονται στο εσωτερικό του κτηρίου υπολογίζεται ότι ο πύργος θα διέθετε τρεις ορόφους, στους οποίους οδηγούσε η υφιστάμενη ακόμα και σήμερα ελικοειδής μαρμαρίνη σκάλα. Τον πύργο περιβάλλει ένα περίπου τετράγωνο περιτείχισμα.

Ποια ήταν η χρήση του πύργου την εποχή της κατασκευής του; Πιθανώς να συνδέεται με την παραγωγή της ομίριδας και με την προστασία των εξορμηκτικών δραστηριοτήτων, αφού βρίσκεται κοντά στην περιοχή που παράγεται (και παράγει) το πολύτιμο αυτό ναξιακό προϊόν. Αυτό που θα πρέπει να θεωρήσουμε σχεδόν βέβαιο είναι ότι ένα τέτοιο έργο, μια τέτοια αμυντική εγκατάσταση δύσκολα θα μπορούσε να είναι έργο ιδιωτών, των κατοίκων της περιοχής, και να μην υπάγεται σε κάποιο ευρύτερο αμυντικό σχεδιασμό.

Από το 1997 η αρμόδια ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του ΥΠ.ΠΟ. έχει ξεκινήσει συστηματικά την αποκατάσταση και ανάδειξη του μνημείου ώστε να σταματήσει η φθορά και να καταστεί ο μνημείο επισκέψιμο.

Ανάλογος με τον πύργο του Χειμάρρου είναι και ο πύργος του Αγίου Πέτρου στην Ανδρο (εικ. 4). Ο πύργος βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της Ανδρου κοντά στο ομώνυμο χωριό. Είναι κυκλικός και έχει διάμετρο στη βάση του σχεδόν 9,50μ. Σώζεται σε εντυπωσιακό ύψος και είναι χτισμένος εξ ολοκλήρου από σχιστόλιθο, υλικό που βρίσκεται άφθονο στο νησί. Διακρίνεται για την επιμελημένη τοιχοδομία του από μεγάλους δομικούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Σε αντίθεση με τον πύργο του Χειμάρρου, ο πύργος του Αγίου Πέτρου διαθέτει περισσότερα από ένα παράθυρα. Ο στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η παρουσία του πύργου σχετίζεται με τα αρχαία μεταλλεία σιδήρου στη θέση Ελληνικά.

Και στην Ανδρο ο αριθμός των πύργων ο αυξάνει καθώς συνεχίζονται οι έρευνες στο νησί. Οι πιο γνωστοί στην αρχαιολογική βιβλιογραφία, πέρα από τον πύργο του Αγίου Πέτρου, είναι οι στρογγυλοί πύργοι στην Τσούκα στην περιοχή του Ανω Γαυρίου και της Αγίας Μαρίνας στις Μερμυγκιές, καθώς και ο τετράγωνος πύργος των Ελληνικών -Χώριζας στον Κάλαιο και ο μικρός τετράγωνος πύργος στο Τοκέλλι, ο οποίος ελέγχει το πέρασμα από τον Καφηρέα.

Μεμονωμένοι πύργοι κατά καιρούς έχουν εντοπισθεί και καταγραφεί στην αρχαιολογική βιβλιογραφία στη Μύκονο, την Πάρο, την Τήνο, τη Σέριφο, την Ιο, την Φολέγανδρο. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η συστηματική αρχαιολογική έρευνα στα νησιά αυτά και όχι μόνο, θα αποδώσει πλούσιους καρπούς και ότι ο αριθμός των πύργων θα αυξηθεί πολύ.

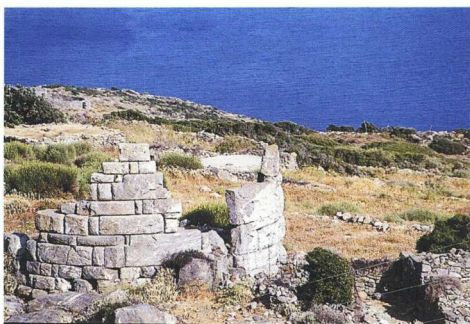
Στην Αμοργό ο αριθμός των γνωστών πύργων ξεπερνά τους τριάντα, χωρίς να αποκλείεται ο εντοπισμός περισσότερων. Και οι πύργοι της Αμοργού, κυκλικοί και τετράγωνοι επίσης, δεν φαίνεται να διαφέρουν τυπολογικά από τα αντίστοιχα μνημεία των άλλων αιγαίοπελαγίτικων νησιών (εικ. 5). Όμως από τα πιο εντυπωσιακά παραδείγματα των μεμονωμένων οχυρών κατασκευών των Κυκλάδων αποτελεί ο πύργος της Αγίας Τριάδας στην Αρκεσίνη (εικ. 6 και 7), στην χώρα της αρχαίας Αρκεσίνης, της μιας από τις τρεις αρχαίες πόλεις του νησιού.

Ο πύργος σώζεται σε ύψος 5,50μ., είναι ορθογωνικής κάτοψης και όπως και ο πύργος της Νάξου περιβάλλεται από περιτείχιμα. Πολύ προσεγγίσιμος και αυτός στην τοιχοδομία του χρονολογείται στον όψιμο 4ο αι. π.Χ. Το εσωτερικό του πύργου, όσο και ο άμεσος χώρος του, είναι γεμάτο με το υλικό που προέκυψε από την κατάρρευση του μνημείου. Σύμφωνα με την καθ. κ. Λ. Μαραγκού, η οποία μελέτα τον πύργο το ποσοστό ταύτισης των δομικών λίθων είναι ιδιαίτερα υψηλό ώστε να είναι δυνατή η αναστήλωση μεγάλου μέρους του μνημείου.

Στη Σίφνο ο αριθμός των πύργων, οι οποίοι μέχρι σήμερα φτάνουν στους πενήντα πέντε, εντυπωσιάζει σε σχέση με το μέγεθος του νησιού που είναι περίπου 74 τετρ. χιλιόμετρα. Χαρακτηριστικό των σιφναϊκών πύργων είναι ότι όλοι εμφανίζουν στρογγυλή κάτοψη (εικ. 8 και 9). Κανένας από τους γνωστούς πύργους του νησιού δεν είναι τετράγωνος ή ορθογώνιος. Ο τρόπος κατασκευής τους δεν φαίνεται να πρωτοτυπεί σε σύγκριση με τους πύργους των άλλων νησιών. Τα σωζόμενα ερείπια μαρτυρούν ότι και στην περί-

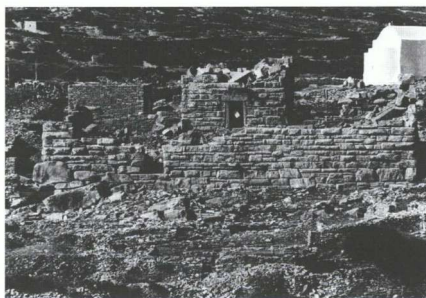
Εικ. 4 Ο πύργος του Αγίου Πέτρου στην Ανδρο (Η φωτογραφία είναι ευγενική παραχώρηση της αρχαιολόγου κ. Χ. Τελεβάντου).

Εικ. 5 Κυκλικός πύργος στην Αμοργό.

Εικ. 8-9 Το εξωτερικό και το εσωτερικό κυκλικού πύργου στη Σίφνο. Στη φωτογραφία 9 διακρίνεται η γλίμαξ ανόδου (Οι φωτογραφίες είναι ευγενική παραχώρηση του κ. Σ. Τσιουέλλη).

Εικ. 6-7 Ο πύργος της Αγίας Τριάδος στην Αρκεσίνη της Αμοργού. (Οι φωτογραφίες είναι ευγενική παραχώρηση της καθ. κ. Α. Μαραγκού)

Εικ. 10 Κυκλικός πύργος στην Κύθνο.

πτώση της Σίφνου οι πύργοι διέθεταν δύο τουλάχιστον ορόφους, ενώ στον έξω χώρο τους ορισμένοι διέθεταν περιτείχιμα και διάφορα προστώματα, πηγάδια και στέγνες. Χρονολογικά φαίνεται ότι οι παλαιότεροι(και λιγότεροι σε αριθμό) τοποθετούνται στον 6ο αι. π.Χ. , ενώ οι υστερότεροι χρονολογούνται στον 3ο προχριστιανικό αιώνα.

Στις πλούσιες σε μεταλλεύματα δυτικές Κυκλάδες, την Κύθνο, την Σέριφο και ιδιαίτερα τη Σίφνο, φαίνεται ότι κάποιοι τουλάχιστον από τους πύργους θα πρέπει να είχαν άμεση σχέση με την προστασία των μεταλλευτικών δραστηριοτήτων και την προστασία των πολύτιμων προϊόντων. Ειδικά στην περίπτωση της Σίφνου, οι αρχαιότεροι πύργοι που χτίστηκαν περί το τέλος του 6ου αι. π.Χ. βρίσκονται σε χώρους αρχαίων ορυχείων. Ίσως να μην αποκλείεται η άποψη ότι οι πύργοι αυτοί χτίστηκαν μετά την γνωστή επιδρομή των Σαμίων εξορίστων στο νησί περί το 525 π.Χ. και την οποία μαρτυρεί ο Ηρόδοτος. Ένα δεύτερο οικοδομικό πρόγραμμα των Σιφνίων που αφορούσε την κατασκευή πύργων, χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. και θα πρέπει επίσης να σχετίζεται με την προστασία των μεταλλείων λόγω των ιστορικών συνθηκών που επικρατούσαν στο Αιγαίο την συγκεκριμένη χρονική περίοδο με την Αθηναϊκή Συμμαχία στην αρχή και τους ανταγωνισμούς Αθηναίων και Λακεδαιμονίων στη συνέχεια.

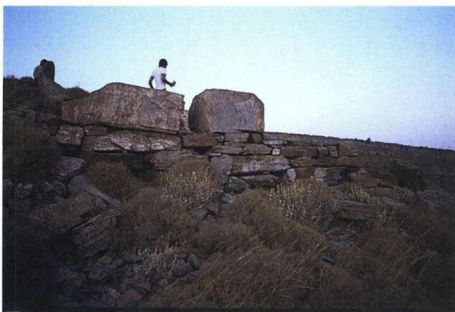
Οι υστερότεροι χρονολογικά πύργοι της Σίφνου, όπως προαναφέρθηκε, τοποθετούνται στον 3ο αι. π.Χ. Η θέση τους υπαγορεύει τον έντονο αγροτικό χαρακτήρα τους. Οι πύργοι αυτοί φαίνεται ότι αποτελούσαν το κεντρικό κτίσμα μιας αγροικίας ή μιας συστάδας αγροικιών, και λειτουργούσαν περίπου όπως οι καθήντρες και οι περιμαντρωμένοι σημερινοί στάβλοι.

Από τους πύργους της Σίφνου, ο πλέον γνωστός στους αρχαιολόγους και στους μελετητές του κυκλαδικού χώρου είναι ο Ασπρόπυργος ή Ασπρος Πύργος. Χτισμένος στην κορυφή ενός υψώματος του ακρωτηρίου Αμόνι, που περικλείει την βορειοανατολική άκρη του όρμου του Πλατύ Γιαλού, σΰζεται σε ύψος 5.50μ. Έχει διάμετρο 13μ. και για την κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί ογκολίθοι από λευκό, στην πλειονότητά τους, μάραφο. Στο εσωτερικό του μια σκάλα, από την οποία σφόντονται δέκα σκαλοπάτια οδηγούσε στους υπερκείμενους ορόφους. Πολύτιμες είναι οι πληροφορίες που αντλούνται για τον τρόπο που αμπάρωναν οι θύρες των πύργων, από τα ίχνη του κλειστρου και του στροφέα που διακρίνονται στις παραστάδες και στο κατώφλι της εισόδου του.

Στους χώρες και στα κείμενα των ταξιδιωτών και των περιηγητών των προηγούμενων αιώνων που αφορούν την Κύθνο αποτυπώνεται ένας αρχαίος κυκλικός πύργος χτισμένος πάνω σε ένα χαμηλό λόφο στα δυτικά της Χώρας (εικ. 10). Σήμερα το κτήριο χρησιμοποιείται ως μάντρα για τον σταβλισμό ζώων. Σΰζεται σε χαμηλό σχετικά ύψος, ενώ το υπόλοιπο έχει συμπληρωθεί με αγκυλοδομή για να εξυπηρετήσει τη σημερινή λειτουργία του. Η θέση του συνδέεται ασφαλώς με τις πηγές που αναβλύζουν λίγα μέτρα χαμηλότερα, στο βάθος μιας καταράσινης κοιλάδας.

Οι πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες στην Κύθνο που διενεργούνται από την αρχαιολόγο Ο. Χατζηναστασίου - Φιλανώτου αιξάνουν συνεχώς τον αριθμό των πύργων του νησιού. Στη χερσόνησο του Αγίου Ιωάννη, νοτιότερα από το ακρωτήριο Τζούλης έχουν εντοπιστεί τα ερείπια κυκλικού πύργου εν μέρει εντοιχισμένου σε σύγχρονο σταβλί. Ο πύργος θα δέσποζε στον ομώνομο του Αη-Γιάννη δυτικά και το φυσικό λιμάνι του Βασιλικού ανατολικά, ελέγχοντας απόλυτα την πρόσβαση σε μεγάλο μέρος της νοτιοανατολικής Κύθνου. Σε μικρή απόσταση από τον πύργο, σΰζεται λαξευμένη στο βράχο στέγνα ή αποθήκη που θα εξυπηρετούσε τους κατοίκους του πύργου. Ένας δεύτερος πύργος, τετράγωνος αυτή τη φορά βρίσκεται στο βόρειο βραχίονα του κόλπου του Αγίου Στεφάνου, στο διάσελο, ενσωματωμένος σε νεότερο κελλί. Σε πολύ καλύτερη κατάσταση σΰζεται τρίτος πύργος στην περιοχή Σιμουσί. Είναι τετράγωνος, με προσεγγιμένη τοιχοδομία και διαθέτει επίσης λαξευμένη στο βράχο στέγνα ή αποθήκη. Με βάση την τοιχοδομία του και τα κεραμικά ευρήματα χρονολογείται πιθανότατα στον 4ο αι. π.Χ.

Καθώς η Κύθνος ανήκει και αυτή στα μεταλλοφόρα νησιά των Κυκλάδων (ήταν πόλος γνωστός για τα πλούσια σε χαλκό μεταλλεία της ήδη από την προϊστορική εποχή), κάποιοι από τους πύργους, ιδιαίτερα

Εικ. 11 Τετράγωνος πύργος στον Καΐκασσο

Εικ. 12 Τετράγωνος πύργος στη θέση Άγιος Λουκάς στην Ιουλίδα της Κέας. Δυτικός τοίχος.

αυτοί που εντοπίζονται σε περιοχές άγονες και αφιλόξενες κοντά στις ακτές θα πρέπει να είχαν κάποια σχέση με τη μεταλλευτική και τη μεταλλουργία.

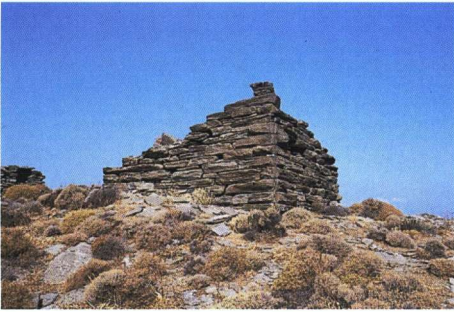
Από τις Κυκλάδες, το νησί στο οποίο μέχρι σήμερα έχει εντοπισθεί ο μεγαλύτερος αριθμός πύργων είναι η Κέα. Βεβαίως το γεγονός αυτό δεν είναι ανεξάρτητο από το ότι το νησί έχει ερευνηθεί διεξοδικά στην δεκαετία 1985-1995. Ο αριθμός των πύργων στη Τζια φτάνει στους εβδομήντα επτά. Στα γενικά τους χαρακτηριστικά ακολουθούν την τυπολογία που είναι γνωστή και από τις περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν.

Οι περισσότεροι από τους πύργους της Κέας ήταν χτισμένοι στο εσωτερικό του νησιού και με εξαίρεση έξι περιπτώσεις όλες οι άλλες θέσεις, όπου εντοπίζονται πύργοι, απέχουν περισσότερο από 2 χιλιόμετρα από το άστυ των τεσσάρων αρχαίων πόλεων (Ιουλίς, Καρθαία, Κορησία, Ποιήσσσα) που είχε το νησί στη διάρκεια της κλασικής αρχαιότητας.

Στον άμεσο χώρο της ακρόπολης της Καρθαίας, στη νοτιοανατολική παραλία, βρίσκονται οι μικρότεροι από τους γνωστούς κυκλικούς πύργους, με εξωτερική διάμετρο μόλις 4,50μ., που οριοθετούν από βορρά και νότο τον όρμο Πόλες, όπου και το λιμάνι της αρχαίας πόλης. Η προσεγγιμένη τοιχοδομία τους, από οδοντόσημους λιθόπλινθους από νότια μαρμαρόπετρα, κανονικά κομμένους και καλά αμμοσιμένους μεταξύ τους, η μικρή διάμετρος τους και κυρίως η θέση τους, υπαγορεύουν και την λειτουργία τους ως φάρων άμεσα συνδεδεμένων με την λειτουργία του λιμανιού.

Σε βραχώδες έδαφος σχεδόν στην κορυφή της λοφοσειράς του Καΐκασσου, που ορίζει από βορρά την κοιλάδα του Καλαμίτσι, που με την σειρά της αποτελεί φυσικό όριο της Άσπρης Βίγλας, όπου έκειτο η πόλη της Καρθαίας, εντοπίστηκε τετράγωνος πύργος εξαιρετικά βαρείας κατασκευής, διαστάσεων 8,50 X 9μ., χτισμένος σε τεχνητά διαμορφωμένο επίπεδο και με εσωτερικά χωρίσματα (εικ. 11). Από την θέση αυτή ελέγχεται απόλυτα η κοιλάδα του Καλαμίτσι, όπου και το νεκροταφείο των Καρθαίων, η ακρόπολη, το λιμάνι, ο δρόμος που συνέδεε την Καρθαία με την Ιουλίδα, ενώ διαθέτει μεγάλο οπτικό ορίζοντα προς το εσωτερικό του νησιού, προς την Κάτω Μεριά - έχει οπτική επαφή με τον πύργο του Αγίου Νικολάου, στα όρια των χωρών Ποιήσσας και Καρθαίας - και τα Ελληνικά, αλλά και προς τις άλλες Κυκλάδες.

Η τοιχοδομία του από μεγάλους σχιστολιθικούς ογκόλιθους θυμίζει πολύ το οχυρωματικό τείχος της πόλης ιδιαίτερα στην Ν-ΝΔ πλευρά του που φαίνεται ότι κτίστηκε στο τελευταίο τέταρτο του βου αι. π.Χ. Ο τρόπος κατασκευής του και κυρίως η θέση του, ο ιδιαίτερα ευρύς οπτικός ορίζων προς πολλές κατευθύνσεις και η μακριά σχετικά απόστασή του από καλλιεργήσιμη γη, υπαγορεύουν και την χρήση του. Πρόκειται για

Εικ. 13 Τετράγωνος πύργος στη θέση Πυργάκι του Ματζιουκάτου στην Πετρούσα.

Εικ. 14 Κυκλικός πύργος στη θέση Χαρταϊδιό.

πύργο με στρατιωτική σημασία, σύγχρονο πιθανότατα με τα μεγάλα οικοδομικά προγράμματα των Καρθαίων του τέλους του 6ου αι. π.Χ. που ενίσχυε ουσιαστικά την άμυνα της πόλης.

Ανάλογη λειτουργία φαίνεται ότι είχαν και οι δύο κυκλικοί πύργοι, στην θέση Τούρκος, στην κορυφή της ομώνυμης λοφοσειράς που οριοθετεί προς βορρά την κοιλάδα των Ποισών, και στην θέση Καστελλάκια, αμέσως νοτιότερα της λοφοσειράς των Φυρών, όπου η ακρόπολη της Πουήσσας. Οι δύο αυτοί πύργοι μαζί με το οχυρωματικό τείχος της πόλης δημιουργούσαν ένα ισχυρό αμυντικό τρίγωνο που εξασφάλιζε την προστασία του άστεως.

Φαίνεται όμως ότι και την άμυνα της Ιουλίδος ενίσχυε ο μεγαλύτερος, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, σε διαστάσεις πύργος της Κέας, ο πύργος του Αγίου Λουκά (εικ. 12). Πρόκειται για τετράγωνο πύργο, διαστάσεων 12.50 X 12.80μ., που καταλαμβάνει την βραχώδη απόληξη του Βουνού των Μύλων, ακριβώς απέναντι από την ακρόπολη της Ιουλίδος. Η ορατότητα από το σημείο αυτό είναι εκπληκτική. Εποπτεύεται απόλυτα η Κορησία και το λιμάνι του Αγίου Νικολάου, ο όρμος του Οτζιά, οι δρόμοι επικοινωνίας της Ιουλίδος με την Κορησία, τον Οτζιά και την Πουήσσα, αλλά και τα ανατολικά αττικά παράλια, η νότια Εύβοια, καθώς και οι αντίστοιχοι θαλάσσιοι δρόμοι. Με βάση την τοιχοδομία του, η οποία προσιδιάζει με αυτή των τειχών της Ιουλίδος, ο πύργος φαίνεται ότι είναι σύγχρονος με τον οχυρωματικό περίβολο της πόλης, που χρονολογείται τον 6ο αι.π.Χ.

Ο ρόλος των παρατηρητηρίων, ο καθαρά στρατιωτικός χαρακτήρας, θα μπορούσε να αποδοθεί σε λίγους ακόμα πύργους, από αυτούς που έχουν εντοπισθεί στο βορειοανατολικό και το νότιο τμήμα της Κέας. Παράδειγμα ο μικρός τετράγωνος πύργος στην θέση Πυργάκι του Ματζιουκάτου στην Πετρούσα (εικ. 13). Ο πύργος διαστάσεων 6 X 6μ. είναι χτισμένος στην δυτική πλευρά του βουνού των Αγίων Θεοδώρων, από τους ψηλότερους ορεινούς όγκους του νησιού, και σφίζεται σε ύψος 3.50 μ., ενώ στο εσωτερικό του διακρίνεται η λίθινη σκάλα που οδηγούσε στον ή στους υπερκείμενους ορόφους. Η ορατότητα από την θέση προφανώς υποδεικνύει και την λειτουργία του. Διαθέτει οπτική επαφή με τις δύο ακροπόλεις, της Πουήσσας και της Καρθαίας, και ελέγχει τον θαλάσσιο δρόμο από την Αττική προς τις Κυκλάδες και το υπόλοιπο Αιγαίο.

Είναι προφανές ότι η ευθύνη της κατασκευής τέτοιων κτηρίων με σαφή αμυντική και στρατιωτική λειτουργία θα ανήκε στις πόλεις και η ίδρυσή τους θα ακολουθούσε έναν κρατικό σχεδιασμό. Το γεγονός ότι η τοιχοδομία των αμυντικών πύργων, που προαναφέρθηκαν, είναι ανάλογη με αυτή των οχυρώσεων είναι μάλλον ενδεικτικό. Κοινό χαρακτηριστικό των θέσεων των πύργων αυτών είναι ο ευρύτατος οπτικός ορίζοντας, με δυνατότητα ελέγχου των περασμάτων και η επικοινωνία με περισσότερους από έναν πύργους και με μία

Εικ. 15- 18 Όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα οι καλλιέργειες στα νησιά των Κυκλάδων δεν έχουν αλλάξει από την αρχαιότητα ως σήμερα. Η μεσογειακή τριλογία, ελιές, αμπέλι, δημητριακά, χαρακτηρίζει όπως είναι φυσικό και τις Κυκλάδες. Η κτηνοτροφία σχετικά περιορισμένη, τις περισσότερες φορές επαρκεί για τις ανάγκες της οικογένειας, όπως και στα αρχαία χρόνια. (Οι φωτογραφίες είναι ευγενική παροχή του κ. Σ. Τσουλέλλη).

τουλάχιστον ακρόπολη. Θέσεις απόλυτα επίκαιρες για τον συστηματικό έλεγχο και την οργανωμένη άμυνα της επικράτειας κάθε πόλεως.

Δημιόσια έργα θα πρέπει να θεωρηθούν και οι μικρών σχετικά διαστάσεων πύργοι που λειτουργούν ως παρόδια φυλάκια, πάνω στους οδικούς άξονες που συνέδεαν τις πόλεις της Κέας μεταξύ τους, όπως ο κυκλικός πύργος στο Χαρτσιδιό, στον δρόμο επικοινωνίας Πουήσσεας - Καρθαίας (εικ. 14), καθώς και αυτοί που είναι κοντά σε λατομεία, όπως στην θέση Άγιος Σέρης στα Ελληνικά, ή μεταλλεία, όπως στο Ψαθί και στη θέση Παλαιόπυργος, κοντά στις γαλαρίες του Αγίου Συμεών ή στον Ορκό.

Ένα ακόμη κοινό χαρακτηριστικό των πύργων που αναφέρθηκαν, και που σε ποσοστό δεν φαίνεται να ξεπερνούν το 15-17% του συνολικού αριθμού των πύργων του νησιού, είναι ότι είναι απόλυτα μεμονωμένες κατασκευές, χωρίς αυλή, περίβολο ή βοηθητικά προσκτίσματα. Κοινός τόπος επίσης η εξαιρετικά περιορισμένη ποσότητα κεραμικής που εντοπίζεται στον άμεσο χώρο τους.

Διαφορετική εικόνα παρουσιάζουν οι υπόλοιποι πύργοι που φαίνεται να αποτελούν αγροτικές εγκαταστάσεις ως συνδυασμός αποθήκης και οχυρού. Στην πιο απλή περίπτωση διαθέτουν αυλή ή περίβολο,

άλλοι έχουν διάφορα προσκτίσματα ή βοηθητικά οικήματα για την διαμονή του ανθρώπινου δυναμικού ή για εγκαταστάσεις οικογενειακών βιοτεχνικών-εργαστηριακών μονάδων είτε για την αποθήρευση των αγαθών ή για τον σταβλισμό ζώων.

Στον άμεσο χώρο τους εντοπίζονται συνήθως άνηδρα καλλιέργειας, κομμάτια από τριβεία ή μυλόπετρες, λιοτριβεία και αλώνια, ενώ τα κεραμικά ευρήματα είναι συνήθως πολλά και προέρχονται από μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία ή αγγεία μεταφοράς, πιθάρια, αμφορείς ή από μαγειρικά σκεύη, αγγεία πόσεως, κινυρές και λυχνάρια, που υπαγορεύουν και την έντονη ανθρώπινη παρουσία (εικ. 15-18).

Όλοι αυτοί οι πύργοι βρίσκονται πολύ κοντά σε δυνάμει καλλιεργήσιμα εδάφη, οι περισσότεροι σε χαμηλές πλαγιές λόφων, κοντά σε νερό, κοντά σε δρόμους, και αρκετά μακριά από το άστυ. Ενδεικτικές της χωροταξίας τέτοιων αγροτικών εγκαταστάσεων είναι οι οριοθετήσεις στις διάφορες αγοροπωλησίες που μαρτυρούνται σε επιγραφή από την Τήνο του 3ου προχριστιανικού αιώνα *ἐπρίατο τὴν οἰκίαν καὶ τὰ [χωρία] . . . καὶ τὰς ἐσχατίας ὅσαι εἰ[sί]σιν τῶν χωρίων τοῦτ[ων] καὶ τὸ ὕδωρ . . . ὡς ὀρίζει ἡ ὁδὸς ἢ ἐκ κόμης ἄγουσα ἐπὶ τὸν πύργον καὶ ἐπρίατο τὰς . . . αἰμασίας . . . αἱ εἰσὶν ἐπάνω τῆς χ[ώρ]ας τῆς κάτω τῆς πρὸς τῷ ὀρίζει ἡ ὁδὸς ἢ ἀν[ά]γουσα καὶ κάτω [ὁ ποτα]μὸς*. Δεδομένου ότι σε αρκετές από τις θέσεις αυτές εντοπίστηκαν μεμονωμένοι τάφοι ή ταφικοί περίβολοι προκύπτει ότι πολλές τέτοιου είδους εγκαταστάσεις διέθεταν και ένα μικρό ιδιωτικό νεκροταφείο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση της εγκατάστασης στην θέση Πηγαδάκι στα Χαβουνά (τοπογραφικό διάγραμμα της εγκατάστασης δημοσιεύεται από τον Π.Ν. Δουζέλλη στην εργασία του για τις αναβαθμίδες στην Κέα, εικ. 12). Ο πύργος, που σῶζεται σε ύψος 2μ. περίπου και για την κατασκευή του οποίου έχουν χρησιμοποιηθεί ορθογώνιοι λιθόκλινοι από ντόπια μαρμαρόπετρα, φαίνεται ότι διέθετε τουλάχιστον δύο ορόφους.

Σε επαφή με αυτόν διακρίνονται τα θεμέλια ενός άλλου οικοδομηματος, διαιρεμένου σε δύο χώρους. Σε απόσταση 30μ. περίπου από τον πύργο εντοπίζονται τα ερείπια ενός ακόμη κτηρίου με περισσότερους χώρους, ενώ τρία σκαλοπάτια που σώζονται

Εικ. 19 Ο τετράγωνος πύργος στη θέση Παναγία Λουτριανής.

Εικ. 20-21 Τοιχοδομία των ανδρών καλλιέργειας στην κοιλάδα της Λουτριανής.

στον βορειοανατολικό τοίχο του προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός ακόμα ορόφου. Κοντά στον πύργο εντοπίζεται αρχαίο πηγάδι και δύο δεξαμενές.

Στον άμεσο χώρο των οικοδομημάτων και σε έκταση 2 περίπου εκταρίων στις παρειές δύο λόφων εντοπίζονται αρχαία άνθηρα χτισμένα από ακανόνιστους σχιστόλιθους και σιπολίνας (ντόπια μαρμαρόπετρα), που ακολουθούν πιστά το ανάγλυφο των πλαγιών, ενώ σε μερικές περιπτώσεις σώζονται μονολιθικά σκαλοπάτια για την πρόσβαση από το ένα άνθηρο στο άλλο. Σε πολλά σημεία το σύγχρονο όριο του κτίματος στο οποίο ανήκουν τα αρχαία κατάλοιπα εδράζεται σε αρχαίο τοίχο - όριο (;) της ιδιοκτησίας. Στον ίδιο χώρο και αντικρουστά από τα κτήρια, πολύ κοντά στον αρχαίο δρόμο που συνδέει την Πετρούσα με την Καρθαία έχουν εντοπισθεί τάφοι που φαίνεται ότι ανήκαν στους κυριούς της εγκατάστασης αυτής.

Παράλληλη είναι η εικόνα της θέσης Λουτριάνη, στο κέντρο του νησιού. Και εδώ ο πύργος (εικ. 19) αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης κάτοψης· έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον δύο ακόμα κτήρια, μικρή κρήνη και δεξαμενή, το λούκι απορροφής του νερού, ο δρόμος, που χαμηλά στην κοίτη του ρέματος οδηγούσε στα Ελληνικά ακολουθώντας τις χαμηλότερες υψομετρικές καμπύλες του βουνού του Αγίου Παντελεήμονα, το δεύτερο σε ύψος βουνό της Κέας, τα ισχυρά άνθηρα καλλιέργειας, ορισμένα από τα οποία σώζουν και τις κλιμακωτές επικλιωνιάς (εικ. 20 και 21).

Στην θέση Χούγλι, στην ευρύτερη περιοχή των Ελληνικών, στον ίδιο χαμηλό και εύφορο λόφο εντοπίστηκαν δύο πύργοι, ένας στοργυλλός διαμέτρου 7,46μ. και ένας τετράγωνος πλευράς 11μ. Η τοιχοδομία και τα όστρακα των αγγείων υπαγορεύουν μία χρονολόγηση επίσης στον 4ο αι. π.Χ. Ο άμεσος χώρος του στοργυλλού πύργου είναι δεμένος με αρχαία άνθηρα. Σε μία περίπτωση μάλιστα ο αναλημματικός τοίχος του ανθήρου δένει με τον τοίχο της περιφέρειας του πύργου, προσφέροντας ένα ασφαλές σημείο χρονολόγησης των αναβαθμίδων αυτών (εικ. 22).

Οι εγκαταστάσεις αυτές διασπαρμένες στην ύπαιθρο, στην χώρα κάθε πόλης, προσέφεραν στους ιδιοκτήτες τους και εν γένει στους καλλιεργητές της γης προστασία και σιγουριά από οποιαδήποτε επιδρομή. Ο φόβος των ληστών και των πειρατών ήταν έντονος στα νησιά· πιο έντονος πιθανώς από ότι στην Αττική ή σε άλλες ελληνικές περιοχές. Ίσως έτσι να εξηγείται ότι στα κυκλαδονήσια, το μέγεθος των πύργων και το πάχος των τοίχων τους ήταν μεγαλύτερο από τις αντίστοιχες κατασκευές στην Αττική.

Σχεδόν ακριβή παράλληλα των αρχαίων αγροτικών πύργων είναι οι νεώτεροι πύργοι των νησιών, στην Άνδρο, στη Νάξο ή στη Μυτιλήνη. Πρόκειται για τριόροφα κτήρια ορθογωνικής κάτοψης, αυτόνομα, μεμονωμένες κατασκευές χτισμένες στις καλλιεργούμενες εκτάσεις των πλουσιών στις αρχές του 19ου αι., που σκοπό τους είχαν την προστασία των ανθρώπων, των εδαφών και της σοδειάς από τις διάφορες ληστικές επιδρομές (εικ. 23 και 24). Όπως οι πύργοι των προχριστιανικών αιώνων ήταν οικοδομήματα βαρειάς κατασκευής, με ισχυρές πόρτες και στενές εσωτερικές σκάλες, χωρίς πολλά ανοίγματα. Και στις περιπτώσεις αυτές οι πύργοι παρά τις ιδιαιτερότητες της τοπικής λαϊκής αρχιτεκτονικής παράδοσης, έχουν τα ίδια βασικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά στην μορφή τους και απόλυτη ομοιότητα ως προς την λειτουργικότητά τους με τους πύργους που προαναφέρθηκαν.

Ο μεγάλος αριθμός πύργων στην Κέα υποδηλώνει ότι την στιγμή της ίδρυσής τους, στον 4ο ή τον πρώιμο 3ο αι. π.Χ., στο νησί υπήρχε ένας αριθμός ευπόρων γαιοκτημόνων, που είχε την δυνατότητα να ανταπεξέλθει στο κόστος κατασκευής του πύργου ή των ανθήρων καλλιέργειας. Αν και δεν υπάρχουν άμεσες μαρτυρίες για το κατασκευαστικό κόστος ενός πύργου, από ποικίλες έμμεσες πληροφορίες προκύπτει ότι το αναγκαίο ποσό για την ανοικοδόμηση ενός τέτοιου κτίσματος ήταν τουλάχιστον ένα τάλαντο ή ακόμα περισσότερο, ενώ η κατασκευή των ανθήρων προϋπέθετε μεγάλο ανθρώπινο δυναμικό και κόστος ιδιαίτερα υψηλό.

Από τις επιγραφές που αναφέρονται στην λειτουργία και τους θεσμούς των πόλεων της Κέας, και οι οποίες στην συντριπτική τους πλειοψηφία χρονολογούνται στην ύστερη κλασική και στην πρώιμη ελληνιστική εποχή, προκύπτει ότι στις τρεις τουλάχιστον από τις πόλεις, στην Ιουλίδα, στην Καρθαία και στην Κορησία, ο αριθμός των αρχόντων ήταν ασυμβίβαστα μεγάλος με τον αριθμό των πολιτών που υπολογίζε-

ται ότι διέθεταν, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη αρκετών ευκατάστατων πολιτών. Όπως συνέβαινε και στις άλλες Κυκλάδες, έτσι και στην Κέα η τοπική αριστοκρατία ενδιαφερόταν για την γη και όφειλε στην γεωργία ένα σημαντικό μέρος του πλούτου της.

Αν και πρωταρχικός σκοπός ήταν η δια του πύργου προστασία εμφύχου και αψύχου υλικού, είναι δύσκολο οι κατασκευές αυτές να αποσυνδεθούν με την τάση επίδειξης ευμάρειας και ισχύος των ιδιοκτητών τους. Άλλωστε και τα κεραμικά ευρήματα σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα τα προερχόμενα από τους πύργους στις θέσεις Στρογγυλή στην Κάτω Μεριά ή Πηγαδάκι στα Χαβουνά ή Χούγλι στα Ελληνικά, μαρτυρούν το υψηλό βιοτικό επίπεδο των ενοίκων, αλλά και την διάθεση αστικοποίησης της ζωής της υπαίθρου. Η προβολή των ιδίων αγαθών και του ανεπτυγμένου βιοτικού επιπέδου είναι άμεσα συνδεδεμένα με την γενικότερη ανασφάλεια που επικρατεί. Στην θάλασσα τον 4ο αι. δεν κυριαρχεί πλέον το αθηναϊκό ναυτικό. Και στην Αττική και στα νησιά του Αιγαίου η άμυνα και η προστασία της υπαίθρου αποτελούσε βασική μέριμνα.

Σύμφωνα με τα όσα προαναφέρθηκαν, φαίνεται ότι το κόστος της κατασκευής μικρού σχετικά αριθμού πύργων βάρυνε τις πόλεις, ενώ ορισμένοι από αυτούς χτίστηκαν σε σχετικά πρόωμη εποχή, σχεδόν συγχρόνως με τις οχυρώσεις των πόλεων. Οι πολλοί αγροτικοί πύργοι ήταν ιδιοκτησίες ιδιωτών και δεν πρόκειται για δημόσια καταφύγια που προσέφεραν προστασία στους κατοίκους της υπαίθρου. Ας σημειωθεί ότι ακόμα οι πιο ισχυροί πύργοι δεν θα μπορούσαν να αντισταθούν σε συστηματικές στρατιωτικές επιθέσεις με δεδομένη μάλιστα την εξέλιξη της πολιορκητικής τέχνης του 4ου αι. και των ελληνιστικών χρόνων. Και αυτό φαίνεται ότι ισχύει ακόμη και για τους πιο εντυπωσιασμούς και τους πιο μεγάλους πύργους.

Ειδικά για την περίπτωση της Κέας, τα δεδομένα των αρχαιολογικών ερευνών αποδεικνύουν ότι τον 4ο αι. π.Χ. η υπαίθρος του νησιού εμφανίζεται περισσότερο πυκνοκατοικημένη από οποιαδήποτε άλλη χρονική στιγμή. Αυτό φαίνεται ότι ισχύει και για άλλες περιοχές που έχουν ερευνηθεί συστηματικά και προφανώς οφείλεται στην πληθυσμιακή αύξηση που καταγράφεται την περίοδο αυτή.

Εικ. 22 Αναλλήματικός τοίχος ανδρήρου καλλιέργειας στη θέση Χούγλι. Πρόκειται για τον τοίχο του ανδρήρου που δένει με τον τοίχο της περιφέρειας του πύργου.

Εικ. 23 - 24 Πύργοι στη Νάξο.

Όπως προαναφέρθηκε η Κέα από τα αρχαϊκά έως τα ελληνιστικά χρόνια διέθετε τέσσερις αυτόνομες πόλεις. Άμεσες πληροφορίες για το που ακριβώς ήταν τα όρια ανάμεσα στις πόλεις της Κέας δεν υπάρχουν. Ο ορισμός των ορίων των πόλεων έχει επιχειρηθεί από όσους έχουν ασχοληθεί με την αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα του νησιού με βάση κυρίως τα γεωμορφολογικά δεδομένα και τους υδροκριτικούς άξονες. Από την κατανομή των θέσεων όπου έχουν εντοπισθεί πύργοι, προκύπτει ότι υπάρχουν συγκεντρώσεις τέτοιων κατασκευών στα προτεινόμενα όρια των πόλεων.

Η ίδρυση πύργων στις *εσχατιές* και στα σύνορα των πόλεων μαρτυρείται και από τις γραπτές πηγές και από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Είναι πιθανό κάτι ανάλογο να ισχύει και στην περίπτωση των πόλεων της Κέας. Ίσως είναι πιθανόν στην περίπτωση της Κέας τουλάχιστον, οι πύργοι οι οποίοι ασφαλώς διατηρούν τον αγροτικό χαρακτήρα τους, να οριοθετούν, να αποτελούν σημάνσεις των συνόρων των πόλεων, να λειτουργούν ως σημεία αναφοράς, χωρίς να δημιουργούν μια αμυντική γραμμή με την στενή και αυστηρά στρατιωτική έννοια του όρου.

Υπό την έννοια αυτή θα μπορούσε να υποθεθεί ότι η κατασκευή των κτηρίων αυτών υποδεικνύει ή υπαγορεύεται από κάποιον κρατικό σχεδιασμό, ο οποίος όμως υλοποιείται με τα χρήματα των ευκατάστατων πολιτών του νησιού, οι οποίοι στη συγκεκριμένη περίοδο ίδρυσης της πλειοψηφίας των αγροτικών πύργων συμπύκνουν με τους φορείς της κρατικής διοίκησης και εξουσίας των πόλεων.

Λίνα Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γενικά:

1. H. Lohmann, *Atene. Forschungen zur Siedlungs und Wirtschaftsstruktur des klassischen Attika*, Leiden 1992.
2. H. Lohmann, Agriculture and country life in Classical Attica, B. Wells (ed.), *Agriculture in ancient Greece, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae*, Stockholm 1992, 29-60
3. H. Lohmann, Die Chora Athens im 4. Jh. v. Chr.: Festungswesen, Bergbau und Siedlungen, W. Eder (ed.), *Die athenische Demokratie im 4. Jh. v. Chr.: Krise oder Vollendung einer Staatsform? Kolloquium Bellagio, 3-7 August 1992*, Leiden 1996.
4. M. Munn, *Studies on the territorial defenses of fourth-century Athens*, University of Pennsylvania 1983.
5. M. Novicka, *Les maisons à tour dans le monde grec*, *Bibl. Antiqua XV*, Wroclaw Acad. Pol. des Sciences, Warszawa 1975
6. H.A. Ormerod, Towers in the Greek islands, *Annals of Archaeology and Anthropology* 2, 1924, 31-36.
7. R. Osborne, Island towers: the case of Thasos, *BSA* 81, 1986, 167-178.
8. R. Osborne, *Classical landscape with figures: the ancient Greek city and its countryside*, London 1987, 67.
9. J. Pecirka, Homestead farms in Classical and Hellenistic Hellas, στο M.I. Finley (ed.), *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, Paris 1973, 124-125.
10. Δ. Φιλιππίδης (εκδ.), Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, Αθήνα 1982, τόμ. 2 (Κυκλάδες), 18-22 (Ανδρος), 93-96 (Νάξος).
11. Γ.Α. Πίζουλας, Πύργοι: Δίπτυχο, χρήση, απορίες και ερωτήματα. Προσέγγιση με τα δεδομένα της Αργολίδος, Αρκαδίας, Λακωνίας, *Horos* 8-9, 1990-1991, 247-257.
12. Α. Στυλιανίδης, στο Σ. Σκοπελίτης, *Πύργοι της Μυτιλήνης*, Αθήνα 1975· E. Vostani-Koumbas, *Lesbos. Greek traditional architecture*, Athens 1982, 29-36.

Κυκλάδες:

1. L. Haselberger, Befestigte Turmgehöfte im Hellenismus. *Wohnungsbau in Altertum, Diskussionen zum Archäologischen Bauforschung* 3, Berlin 1978, 147-151.
2. L. Haselberger, *Befestigte Türmegehöfte im Hellenismus auf Kykladeninseln Naxos, Andros und Kea* (διδ. διατριβή στο Technische Universität München), München 1996.

Αμοργός:

M.-F. Boussac - G. Rougemont, Observations sur le territoire des cités d'Amorgos, *Les Cyclades. Matériaux pour une étude de géographie historique*, Dijon 1983, 113-119.

Α. Μαραγκού, Ο αρχαίος πύργος "Στο Χωριό" - Αγία Τριάδα Αρκεσίνης Αμοργού. I. Συνοπτική έκθεση των εργασιών από το 1993 έως το 1995. II. Προανασκαφικές παρατηρήσεις, *Επιστημονική Επετηρίδα του πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ΔΩΔΩΝΗ* 1997.

Ανδρός:

1. A. Koutsoukou - Chr. Kanellopoulos, Towers from northwest Andros, *BSA* 85, 1990, 155-174.

2. X. Τελεβάντου,

Κέα:

P.N. Doukellis, Versants pierreux et champs de culture a Ceos, *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου Κέα - Κυθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία*, Λ.Γ. Μενδώνη - Α. Μαζαράκης-Αινιάν, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 27, Αθήνα 1998.

L.G. Mendoni, The organisation of the countryside in Kea, *Structures rurales et sociétés antiques*, 147-161.

Λ. Γ. Μενδώνη, Οι πύργοι της Κέας. Προσθήκες και Επιστημόνσεις, *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου Κέα - Κυθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία*, Λ.Γ. Μενδώνη - Α. Μαζαράκης-Αινιάν, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 27, Αθήνα 1998.

G. Welter, Von Griechischen Inseln: Keos I, *AA* 1954, 48-93.

Κύθνος:

Ο. Χατζηναστασίου, Σημειώσεις από την Κύθνο, *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου Κέα - Κυθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία*, Λ.Γ. Μενδώνη - Α. Μαζαράκης-Αινιάν, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 27, Αθήνα 1998.

Μύκονος:

H. Möbius, Antike Bauten auf Mykonos, *AM* 50, 1925, 37-44.

Νάξος:

1. L. Haselberger, Der Pyrgos Chimarru auf Naxos, *AA* 1972, 431-437.

2. Ο. Χατζηναστασίου, Νάξος, Ανάδειξη Αρχαιολογικών Χώρων, Υγρα, Σαγράϊ, Πύργος Χειμάρρου, εκδ. Υπουργείου Αιγαίου 1997.

Πάρος:

1. L. Haselberger, Der Paläopyrgos von Naussa auf Paros, *AA* 1978, 348-353.

Σίφνος:

N.G. Ashton, *Siphnos. Ancient towers B. C.*, Athens 1991.

Τήνος:

R. Etienne, *Ténos II. Ténos et les Cyclades du milieu du IVe siècle av. J.-C. au milieu du IIIe siècle ap. J.-C.*, Paris 1990.

Λίνα Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ